

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

DOI: 10.33498/Юшн-2022-03-057



Іван Терлюк

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету “Львівська політехніка”
(Львів, Україна)
ivan.y.terlyuk@lpnu.ua

УДК 342.5 (477)

УКРАЇНСЬКА СУБСТИТУТНА ДЕРЖАВНІСТЬ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.: особливості розвитку українських правових і самоврядних традицій у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій

Анотація. На нашу думку, актуальність зазначеної у заголовку проблеми передовсім обумовлюється потребою пізнання історії української державності, зокрема, як одного з етапів її розвитку, періоду перебування українських земель у складі найбільших імперій Нового часу – з нових методологічних позицій.

Стаття не претендує на емпіричну чи фактологічну вичерпність. Її основна мета – дослідити особливості розвитку українських правових і самоврядних традицій в обох імперіях як українську субститутну державність.

Під останньою пропонується розуміти, головню, систему звичаєвого права й організацію місцевого самоврядування – для українського суспільства вони за своїм змістом чи не найповніше створювали іманентне підґрунтя власної легітимациї крізь природну систему його базових цінностей. А відтак у складних політичних умовах обох імперій були спрямовані на продовження українських правових та самоврядних традицій, і стали для українців “компенсаційними заміниками” реально втраченої держави, своєрідними субститутами національної державності, за допомогою яких ті намагалися організувати національне державне життя.

Розвиток українського звичаєвого права того часу вивчається у контексті збереження іманентних рис української ментальності, що підкреслювали індивідуальність і повагу до особистості, толерували потяг до суспільної та особистісної свободи. Наголошується, що ця особливість української звичаєво-правової культури об’єктивно не могла бути проігнорована в процесі здійснення, зокрема, російсько-імперської правової політики.

Підкреслюється, що проблема організації місцевого самоврядування в Україні імперської доби – двовимірна. Теоретично сама ідея місцевого самоврядування як невід’ємного і невідчужуваного права громади на самоуправління отримала потуж-

© Іван Терлюк, 2022

Іван Терлюк

ну підтримку в українській політико-правовій думці. Інституційно – була наслідком ліберальних реформ 1860-х років в обох імперіях.

Увага акцентується на неоднакових політичних і правових умовах життєдіяльності української спільноти в складі обох імперій. Наголошується, що наслідки встановлення в імперській Австрії конституційного ладу уможливлювали для західних українців появу додаткових субститутів, як-то можливості реалізації їх політичного життя через діяльність спочатку численних культурно-освітніх товариств, а згодом, і політичних партій, а витворення системи національного законодавства через переосмислення чинного австрійського законодавства.

Як підсумок, наводиться думка, що в обох імперіях українські правові та самоврядні традиції розвивалися загалом “не стільки за, як всупереч”, тобто їхній розвиток – заслуга українського народу, який в складних геополітичних умовах зумів зберегти ядро самоорганізації. Висловлюється переконання, що це – ознака європейськості й європейської державно-правової традиції.

Ключові слова: Українська державність; українські правові та самоврядні традиції; Російська та Австрійська імперії; Австро-Угорщина.

Як відомо, існує безпосередня залежність між тяглістю державної традиції і рівнем національної свідомості. Чим міцніші зв'язки з минулим, його засвоєння суспільством, тим вищий рівень свідомості народу. З того погляду, звернення до історії української державності завжди будуть актуальними, бо утверджують нас в історичній легітимізації української національної державності. А що стосується звернення до зазначеної у заголовку проблеми, то, вважаємо, воно безпосередньо дає відповідь на низку питань, якими ще й сьогодні нерідко спекулюють, як-от – чи маємо ми, українці, власний політико-правовий підмуток, сталі традиції право- та державотворення, чи існує неперервність українського державотворчого процесу і т. ін.

Позаяк, з нашого погляду, державно-правовий розвиток поділених між двома імперіями українських земель і правове становище українців на своїх етнічних територіях у часі “довгого” ХІХ ст. характеризувалися принаймні двома визначальними особливостями.

Перша засвідчувала, що після ліквідації козацько-гетьманської держави Україна (умовна назва) як політико-правова реальність із самостійним внутрішнім життям перестала існувати. Обидва імперські утворення визначали не тільки державно-правовий, а й соціально-економічний і суспільно-культурний розвиток українських земель. У цьому сенсі можемо характеризувати тодішню Україну як (під)австрійську та (під)російську. А це означало, що українці Російської імперії вже не мали власних чітких державно-правових інституцій, які б відстоювали їхні ціннісно-національні інтереси (за В. Храмовою, – відповідали б їхнім “духовним потребам”¹). А західні українці у складі Австрійської імперії – і поготів.

www.pravola.com.ua

¹ В Храмова, ‘До проблеми української ментальності. Замість передмови’ в *Українська душа: зб. наук. праць* (Храмова В ред, Фенікс 1992) 21.

Звісно, українці за такого геополітичного розкладу намагались самоорганізувати національне державне життя, шукаючи відповідні “компенсаційні замітники” – своєрідні субститути національної державності. Проте реальні можливості такого пошуку значною мірою залежали від другої визначальної особливості тогочасного державно-правового розвитку українських земель – неоднакових політичних і правових умов життєдіяльності української спільноти в складі вказаних імперій.

Маємо підстави стверджувати, що головними субститутами національного державного життя для українців імперського періоду стали передовсім система звичаєвого права й організація самоврядування. За своїм змістом вони створювали українському суспільству іманентне підґрунтя власної легітимачії через природну систему базових цінностей, а відтак були спрямовані на продовження його правових та самоврядних традицій.

Період перебування українських земель у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій має ґрунтовну історіографію. Тисячі позицій наукових матеріалів, присвячених українській історії в хронологічних рамках останньої чверті XVIII – початку XX ст., охоплюють як загальні державно-правові проблеми (найбільш помітні за авторством Т. Андрусяка, О. Аркуші, В. Гончаренка, В. Кульчицького, М. Никифорака, О. Реєнта, О. Святоцького, О. Ярмиша та ін.), так і конкретні їх аспекти.

Зокрема, значний інтерес в українській науці викликало вивчення місцевого самоврядування. У той чи інший спосіб питання організації місцевого самоврядування у тогочасній Україні зачіпали теоретики-конституціоналісти (наприклад, О. Батанов, А. Крусян, В. Погорілко, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко), історики (наприклад, А. Бондаревський, І. Верховцева), історики права (наприклад, Т. Андрусяк, П. Гураль, Н. Камінська, І. Козюра, С. Мороз, Н. Стецюк), політологи (наприклад, А. Некряч) та ін.

Так само різними поколіннями українських науковців досить добре вивчена природа й специфіка українського звичаєвого права. Останнє вже у працях “класиків” української наукової думки – М. Грушевського, М. Владимирського-Буданова, О. Добрава, П. Єфименка, О. Кістяківського, А. Кристера, Р. Лащенко Ф. Леонтовича, О. Малиновського, І. Черкаського, П. Чубинського, А. Яковліва та інших – розглядається як визначальний фактор культурного і суспільного розвитку державної організації² й ‘основне джерело українського права, що утворилося шляхом <...> підпорядкування звичаєвим правилам правового життя й побуту’³ тощо.

² Див., наприклад: М. Грушевський, *Очерк истории украинского народа* (Шевченко Ф, Смолий В, сост и авт ист-биограф очерка, Наукова думка 1990) 479.

³ А. Яковлів, ‘Українське право’ *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича* (Ульяновська С упоряд, Дзюба І вст ст, Антонович М перед сл, Либідь 1993) 230.

Аж ніяк не применшуючи заслуг дослідників, вважаємо винесену в заголовок проблему лише формально та поверхово більш знайомою, аніж глибинно зрозумілою та засвоєною. Зокрема, якщо глянути на проблему української державності з нових методологічних позицій, як того вимагає сучасний етап державотворення, то, переконані, у цій проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс.

Ця стаття, звісно, не претендує на емпіричну чи фактологічну вичерпність.

Мета дослідження – запропонувати погляд на українську державність імперської доби як на *субститутну* (тут і далі, курсив наш – І. Т.), тобто таку, яка у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій виявляла себе, головним чином, в особливостях розвитку українських правових і самоврядних традицій; з погляду природної системи базових цінностей українського народу вивчити особливості звичаєвого права й організації місцевого самоврядування як головних субститутів національного державного життя українців обох імперій; виокремити додаткові субститути для західних українців, дослідити причини їх появи, визначити їхню роль і місце для формування української національної державно-правової традиції на цьому етапі української державності. Перш ніж перейти до викладу основних результатів дослідження, слід визначити наше ставлення до деяких ключових його понять, передовсім – “державна” й “державність”.

З нашого погляду, вказані поняття як наукові категорії – це поняття різних вимірів державно-правової дійсності. Якщо “державна” як політико-правовий інститут загалом характеризується суверенною владою і сукупністю створених нею інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру для управління певною територією та населенням, що проживає на ній, то “державність” не має чітко означеного змісту. Друге поняття для нас – історично мінливий, проте завжди комплексний процес формування суспільних інституцій, зіставний (і в історичній ретроспективі паралельний) з *націогенезом* – багатоаспектним історичним процесом еволюції народу (етносу), який, на відміну від етнологенезу, тісно пов’язаний з його політичним самоусвідомленням як нації. Вважаємо, що державність будь-якого народу завершується або постановом суверенної держави, або/чи свідчить про незавершеність процесу її розбудови⁴.

Нагадаємо, що вихідним положенням вивчення предмету нашого дослідження є неоднакові політичні й правові умови життєдіяльності

⁴ Докладніше див.: І Терлюк, *Українська національна державно-правова традиція (друга половина XVI – початок XX ст.)* (Галицька видавнича спілка 2020) 25–36, 299–323; А також: І Терлюк, “Державна” і “державність”: до проблеми теоретико-правового та історико-правового змісту понять в контексті українського (національного) державотворення [2021] (8)1(29) Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки” 17–28.

української спільноти у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій.

Політичний лад *Російської імперії*, що утвердила свою владу над більшістю українських етнічних земель, впродовж зазначеного часу (до 1906 р.) розвивався у рамках спадкової абсолютної монархії на чолі з імператором. Закони тут загалом розцінювались як правові норми вказівок верховної влади імператора. Державний апарат в імперії перебував у руках дворянсько-поміщицької верстви, і був раціонально організованою ієрархією органів управління з невизначеною компетенцією. А це значило, що чиновники, які здійснювали волю монарха, були вільними від будь-яких обмежень, як і сам монарх. До того ж, як слушно зазначає відомий швейцарський україніст А. Каппелер, у здійсненні управління Російська імперія не враховувала етнічного фактору (окрім, звісно, власне російського чи великоросійського). А відтак у суспільно-політичній структурі Російської імперії до новітньої доби відігравали підрядну роль такі етнічні чинники, як мова, культура і навіть релігія. А найважливішими елементами легітимації й суспільно-політичної організації ставали государ (імператор) і династії, а також імперська ідея та становий устрій суспільства. Лояльність щодо імператора й імперії, станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи⁵.

Отже, у політичних умовах Російської імперії українці могли сподіватися “компенсувати” організацію національного державного життя, покладаючись тільки на розвиток системи звичаєвого права й організацію самоврядування. Адже це були чи не єдині сфери життєдіяльності українців, через які вони могли відтворити іманентні риси націогенезу українського народу як природну систему його базових цінностей.

У дослідженнях сучасних істориків й істориків права – М. Бедрія⁶, І. Верховцевої⁷, О. Головка⁸, Ю. Гошка⁹, М. Гримич¹⁰, І. Грозовського¹¹,

⁵ А Каппелер, ‘Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії’ (2001) 5 Київська старовина 89.

⁶ М Бедрій, *Копні суди на українських землях XIVXVIII ст.: історико-правове дослідження* (Галицький друкар 2014) 264.

⁷ І Верховцева, ‘Звичаєве право у селянському самоврядуванні в Україні другої половини XIX – початок XX ст.’ (2014) 2 Історико-політичні студії 139; І Верховцева, ‘Наративні джерела про селянське самоврядування другої половини XIX ст.’ (2013) 28 Інтелігенція і влада. Серія: Історія 153158; І Верховцева, ‘“Порадившись між собою одноголосно приговорили...”: практика проведення сходів і становлення правосвідомості та самоврядування селян в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)’ [2016] 45 (1) Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету 1038.

⁸ О Головка, ‘Місце українського права у правових системах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій’ (2020) 1 Право України 15979.

⁹ Ю Гошко, *Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст.* (Ін-т народознавства НАНУ 1999) 336.

¹⁰ М Гримич, *Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття* (Арістей 2006) 560.

¹¹ І Грозовський, *Право Нової Січі (1734–1775 рр.): навчальний посібник* (Вид-во ун-ту внутр справ 2000) 108.

Іван Терлюк

О. Івановської¹², О. Коросташова¹³, І. Усенка¹⁴ та інших – визначено суть й окреслено роль звичаєвого права у правовій системі українського народу, а також вироблено основні засади періодизації українського національного права, а отже, загалом підтверджено самотність української правової культури, іманентність її ціннісних констант ментальності народу.

Так, М. Гримич, окреслюючи іманентні риси української ментальності на прикладі звичаєвого цивільного права українців ХІХ – початку ХХ ст., фактично показала походження його норм – чи не всі вони “родом” із попереднього, козацького періоду, підкреслюють індивідуальність і повагу до особистості, толерують потяг до суспільної та особистісної свободи.

Йдеться, зокрема, про право вільної заїмки земель або набування первинної власності на землю внаслідок її сільськогосподарського освоєння. Дослідниця наголошує на живучості народної правосвідомості – селяни, предки яких здобули землю за правом першої заїмки, мали цілком конкретні правові стереотипи щодо своїх прав на ці землі.

Проте генеральною ознакою української звичаєво-правової культури, на її думку, є подільність земельних наділів українців. Ця особливість українців ‘зачіпає не лише суто економічну сферу, а й систему сімейних відносин, українську ментальність взагалі’. Тяжіння українців до індивідуальних, навіть сімейних форм буття, виявлялося в особливій неприязні до общинного (земельного і громадського) упорядкування, до великих патріархальних форм сімей. ‘Подільність сімейств і подільність наділів – взаємопов’язані явища’. Адже відхід молодого сім’ї на окреме господарство насправді зобов’язував до більшої відповідальності та самостійності членів сім’ї, й одразу підвищував статус як чоловіка, так і жінки. Вищий статус чоловіка у сільській громаді проявлявся в тому, що він відразу сам отримував право голосу при вирішенні загально-громадських справ (на відміну від представництва від великих патріархальних сімей). Так само жінка отримувала вищий статус, але в сім’ї, оскільки саме тут їй доводилося приймати багато важливих рішень¹⁵.

У підтвердження висновків дослідниці добре лягають слова І. Петрункевича, мирового судді й політичного діяча Російської імперії останнього десятиріччя її існування. Він у своїх спогадах, серед іншого, окреслюючи головні етнопсихологічні риси українства, підкреслював, що українець (у тексті – малорос – *І. Т.*) понад усе індивідуаліст. Він зі всіх сторін огороджує свій двір, як свою фортецю. Щоправда, остання зовні слабко укріплена, але внутрішньо, у його емоціях – неприступна. Ніякими за-

¹² О. Івановська, *Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навчальний посібник* (ЕксОб 2002) 264.

¹³ О. Коросташов, ‘Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у ХІХ столітті’ (2000) 1 *Право України* 129132.

¹⁴ І. Усенко (ред.), *Правовий звичай як джерело українського права ІХ–ХІХ ст.* (Наукова думка 2006) 280.

¹⁵ Гримич (н 10) 44–56.

собами зваблення чи покарання малороса неможливо трансформувати в соціаліста-радикала. Він категорично не сприймає общини і навіть не допускає найменшого втручання у його господарські справи, натомість визнає “громаду”, тобто зібрання “*громадян*”, як *раду* (курсив наш – І. Т.) <...> по всіх <...> питаннях, які не стосуються його особистих і господарчих справ¹⁶.

Звісно, така особливість української звичаєво-правової культури об’єктивно не могла бути проігнорована в процесі здійснення російсько-імперської правової політики. О. Головка звертає увагу на громіздкість, архаїчність, заплутаність законодавства Російської імперії, що пояснює відставанням останньої в загальнокультурній та економічній площинах від тодішніх європейських держав і США¹⁷. Наслідком цього стала пізня його кодифікація на загальноімперському й місцевому рівнях – 1830-ті – початок 1840-х років¹⁸. І однією з головних ознак російсько-імперського кодифікаційного процесу в Україні було врахування місцевих особливостей правовідносин, значною мірою оснований на українській звичаєво-правовій культурі.

“Українська давнина” у вигляді окремих спеціальних норм збереглася у сфері цивільно-правових відносин, і мала регіональний характер – стосувалася передовсім території колишньої Гетьманщини (Полтавської та Чернігівської губерній). Тут протягом усього XIX – початку XX ст. (за невеликими винятками) регулювання цивільно-правових відносин здійснювалося за так званими Особливими правилами¹⁹.

Особливий додаток до російських цивільних законів для Лівобережжя базувався переважно на окремих постановках українського цивільного права попередньої доби, насамперед Литовському статуті та царському указі “Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство законів імперії” (4 березня 1843 р.)²⁰. Останній на території зазначених губерній дозволяв застосовувати лише внесені до Зводу законів Російської імперії норми місцевого права²¹.

Відтак норми, в яких виявлялися особливі ознаки у регулюванні правових відносин, зосереджувалися у X томі Зводу законів Російської імперії, одного з важливих джерел цивільного права. Водночас зазначимо, що не всі інститути цивільного законодавства у Полтавській та

¹⁶ И Петрункевич, *Из записок общественного деятеля: Воспоминания* (Кизеветтер А ред, 1934) 14.

¹⁷ Головка (н 8) 166.

¹⁸ Докл. див.: І Терлюк, *Історія держави і права України: навчальний посібник* (вид 4-те, Кондор 2018) 24–69.

¹⁹ *О земской давности по делам гражданским в губерниях, на особых правах состоящих. Полное собрание законов Российской империи, т 33, № 25883* <https://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=156®im=3> (дата звернення: 19.12.2021).

²⁰ Р Тараборин, ‘Гражданское право Черниговской и Полтавской губерний России в первой половине XIX века: источники и институты’ (2011) 3 Научный вестник Уральской академии государственной службы: политология, экономика, социология, право 212.

²¹ Коросташов (н 13) 131.

Чернігівській губерніях регулювалися на основі особливих правових настанов, а тільки деякі відносини між батьками й дітьми, питання опіки, договірні зобов'язання, право спадщини й власності²². Тобто, з нашого погляду, – ті, які через юридизацію майна спрямовувалися на забезпечення більшої індивідуальної свободи порівняно із загально-російським регулюванням.

Зокрема, у межах території колишньої Гетьманщини встановлювався у рази більш вимогливий порядок, порівняно з загальноросійським, щодо забезпечення цілісності майна, яке ще не стало об'єктом вільного розпорядження власника, і перебувало в управлінні опікуна.

Так, колишні опікунці отримували право висувати вимоги опікунам у випадку незаконного відчуження останніми їхнього майна. Також колишнім опікунцям надавалося право до закінчення строку давності поновлювати в судових установах тяжби у випадках, коли їхніми опікунами свого часу не було вжито всіх необхідних заходів щодо захисту майнових прав опікуваних.

Особливістю для Лівобережжя була норма, яка посилювала спадщинні права. Якщо, скажімо, спадкоємці через якісь причини, як-то бідність чи інше, не змогли чи не хотіли свого часу “розшукувати” спадщину, яка відкрилася, то їм дозволялося передати це своє право іншій особі, за власним вибором. Тоді як, згідно з загальноімперськими правилами, за подібних обставин право на спадщину визнавалося недійсним.

Особливі для Полтавської та Чернігівської губерній правила передбачали факт не лише так званого “остаточного”, як це було постановлено загальними імперськими приписами, а й так званого тимчасового поділу спадщини, що не стосувався загальноімперських положень. Остаточний поділ, вчинений спадкоємцями “полюбовно”, залишався в силі назавжди. Натомість тимчасові поділи визнавалися остаточними тільки тоді, коли вони залишалися неоскаржуваними упродовж десяти років від моменту досягнення малолітніми спадкоємцями повноліття. Ця норма також спрямовувалася передовсім на безумовне посилення майнових прав малолітніх спадкоємців. Адже, наприклад, старші брати не могли продавати, заставляти чи в якийсь інший спосіб відчужувати кому-небудь майно, яким вони лише володіли за тимчасовим поділом. Оскільки за остаточного поділу всі заподіяні цьому майну збитки вони зобов'язані були відшкодувати. Крім того, існувала норма, що в окремих випадках (наприклад, розорення) дозволяла проводити остаточний поділ для всіх спадкоємців, навіть якщо серед них були малолітні. Проте за зазначених обставин такий поділ мав обов'язково здійснюватися під контролем цивільної палати за присутності спадкоємців й опікунів²³.

²² Докл. див.: І Терлюк, *Історія держави і права України: навчальний посібник* (Атіка 2011) 264–9.

²³ Коросташов (н 13) 1301.

Варто погодитися з думкою О. Головка, що звичаєве право в імперський період стало головним соціально-нормативним середовищем буття українського права²⁴. Існує думка (С. Шелухін), що навіть попри запровадження загальноросійського права, на Наддніпрянщині поза минулого століття до 90 % українців жило за місцевим звичаєвим правом. А використання звичаєвого права в офіційних документах якщо не віталось, то, принаймні, допускалося і у пореформенний період. Зокрема, це допускав російський Статут цивільного судочинства (1864 р.) у спадкових, родинних і земельних правовідносинах, щодо яких не було відповідного законодавчого регулювання. Пізніше застосування звичаєвого права стимулював закон від 12 липня 1889 р. “Про обов’язкове застосування звичаєвого права при судових розглядах селянських справ”²⁵. Окремі випадки застосування звичаєвого права траплялися навіть на початку XX ст. Це стосувалося вирішення питань, пов’язаних із користуванням господарськими пасовищами й лісами, а також декотрих аспектів регулювання шлюбних, спадкових і трудових відносин.

Звісно, побутування звичаєвого права як прояв еволюції українського націогенезу, відповідно, позначалося на моделях поведінки й формулах мислення українців, формуючи самобутні риси народної правосвідомості. Крім того, звичаєве право супроводжувало організацію суспільного життя.

У російській (і не лише) Україні XIX – початку XX ст. однією з найбільш поширених форм організації суспільного життя було також місцеве самоврядування.

Відомий історик права С. Мороз обґрунтовано довів, що ідейно-теоретичні підвалини сучасного поняття місцевого самоврядування почали формуватися лише в XIX ст.²⁶, а відтак очевидною видається двовимірність проблеми тогочасної організації місцевого самоврядування в Україні. Вона однаково “яскраво” проявляється як на ідейно-теоретичному рівні, так і на інституційному.

Погодимось з С. Морозом і в тому, що теоретично сама ідея місцевого самоврядування як невід’ємного і невідчужуваного права громади на самоуправління отримала потужну підтримку в українській політико-правовій думці²⁷.

²⁴ Головка (н 8) 171.

²⁵ Усенко (н 14) 233.

²⁶ С. Мороз, ‘Питання місцевого самоврядування у політико-правовій думці України кінця XVIII початку XX століття’ в *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції* (ЛНУ ім І Франка 2005) 80.

²⁷ Там само 80.

Як показують ґрунтовні дослідження Т. Андрусяка²⁸, В. Гошовської²⁹, Л. Іванової³⁰, М. Кармазіної³¹, Ю. Левенця³², С. Мороза³³, О. Скакун³⁴, В. Сокурєнка³⁵, Н. Стецюк³⁶ та багатьох інших науковців, українські мислителі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – О. Терлецький, С. Подолинський, М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, М. Грушевський та інші, формулюючи у своїх працях ідеї, спрямовані на вирішення злободенних політичних і правових проблем українців, враховували реальне становище буття свого народу, який, перебуваючи у складі двох імперій, не мав ані соціально-культурного, ані політичного, ані державницького статусу. У цьому сенсі стрижневими, з-поміж інших, висловленими ними ідеями були, зокрема, пропозиції вирішити українське національне питання за допомогою місцевого самоврядування: передбачити управління на українській території самим населенням, яке тут проживало.

Проектовані українськими мислителями конструкції майбутнього суспільно-політичного розвитку неодмінно включали в себе створення демократичної організації колегіальної (безпосередньої або представницької) форми реалізації влади на основі громад (наприклад, С. Подолинський під громадою взагалі мав на увазі *увесь* (курсив наш – І. Т.) український народ, який створював свою власну політико-територіальну організацію), громадського інтересу (О. Терлецький), громадського права (П. Куліш), громадського федералізму (М. Драгоманов), вільного союзу громад з обранців від кожної громади (І. Франко), забезпечення найширших прав громадам (М. Грушевський) тощо.

Інакше кажучи, в інтерпретації українських мислителів проблема місцевого самоврядування, на загал, була спрямована на самостійне упорядкування життя українського народу (нації) на основі його (національних) цінностей, що набули ознак правових і самоврядних традицій.

На інституційному рівні місцеве самоврядування Російської, так само як і Австрійської (згодом Австро-Угорської), імперій хронологічно формувалося в один історичний час – у другій половині ХІХ ст. Десь зістав-

²⁸ Див., напр.: Т. Андрусяк, *Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)* (Світ 1998) 192.

²⁹ В. Гошовська, 'Роль Лесі Українки в історії становлення українського соціал-демократичного руху' (2016) 1 Політичні інститути та процеси 269.

³⁰ Л. Іванова, *Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 5060-х рр. ХІХ ст.: монографічне дослідження* (Дніпро 2008) 304.

³¹ Див., наприклад: М. Кармазіна, *Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття)* (ІПіЕНД 1998) 350.

³² Ю. Левенець, *Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)* (Стилос 2001) 585.

³³ Мороз (н 26) 802.

³⁴ О. Скакун, *Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917)* (Изд-во при ХГУ 1987) 157.

³⁵ В. Сокурєнка, *Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине ХІХ века* (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий) (Изд-во Львов. ун-та 1966) 263.

³⁶ Н. Стецюк, 'Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина ХІХ – кінець 80-х років ХХ ст.)' (автореф канд юрид наук, 2003) 20.

ними були економічні та політичні умови – необхідність модернізації у всіх сферах життя, значні національні суперечності всередині імперій, нерівномірність економічного та соціального розвитку різних частин кожної з імперій і т. ін.

У Російській імперії органи самоврядування, що стали реальним, хоч і недосконалим, інструментом формування громадянського суспільства, було запроваджено на трьох рівнях – села-волості, губернії-повіту і міста – у результаті здійснення, відповідно, Селянської (1861 р.), Земської (1864 р.) та Міської (1870 р.) реформ³⁷.

У сільській місцевості організація самоврядування регулювалася окремими нормами Загального Положення (19 лютого 1861 р.). А від березня 1902 р. усі питання організації сільського самоврядування вирішувалися відповідно до “Положення про сільський стан”, в окремому розділі якого йшлося про устрій сільських громад, волостей і врядування. Положення установлювало порядок організації діяльності волосного правління, сільських і волосних сходів, стягнення податків, призначення і звільнення посадових осіб, а також виписувало повноваження волосного суду, волосного старшини й писаря тощо. Фактично за своїм змістом, на думку окремих дослідників, запровадження сільського самоврядування було умовно революційним кроком – означало долучення до системи управління країною “селянської ланки”³⁸.

Сільська громада, що включала одне або декілька поселень, як орган самоврядування мала сільський схід. Селяни на сході розв’язували незначні земельні й поліційні справи, дробили податки і, звичайно, обирали сільських посадових осіб – старосту, соцьких, десяцьких, збирача податків. Проте істотно більше в селянському самоврядуванні важив волосний схід. До його складу входили посадові особи сільського й волосного рівня на чолі з волосним старшиною, а також “десятидворники”, тобто виборні представники від кожних десяти дворів. Волосний схід, старшина й суд становили волосне правління, яке мало досить широкий обсяг виконавчої діяльності.

Звичайно, сільське самоврядування у російській (і не тільки) Україні, не вирішувало всіх соціальних проблем селян, задля чого воно, власне, й створювалося. Дослідники, очевидно, справедливо звертають увагу на численні недоліки в його організації та функціонуванні: часто утискувалося поліційним управлінням, яке мало безмежні права нагляду; його представники – волосні старшини та сільські старости – фактично були виконавцями волі станових приставів і урядників замість того, щоб відстоювати інтерес громади; певні форми свавілля у процесі здійснення волосного судочинства, які у підсумку (на цьому наголошується – *І. Т.*)

³⁷ Докл.: Терлюк (н 18) 2359.

³⁸ Верховцева (н 7) 104.

привели до формування подвійної правосвідомості селянства: мовляв, є закони, за якими судять “пани” – чиновники, а є закони, за якими судять “нашого брата” тощо³⁹. Хоча зауважимо як факт: відомий учений П. Чубинський, який вивчав звичаєве право XIX ст. через аналіз рішень волосних судів, цей аспект не виділяє⁴⁰.

Водночас вважаємо, що навіть попри зазначене вище, вже сам фактор самоврядування й участі у ньому, в українського селянина загострював іманентні риси, що притаманні націогенезу його народу – право особистої свободи, зокрема свободи господарювання. І це мало свої наслідки. Не випадково, коли на початку XX ст. в Україні утворився численний клас більш заможного селянства, то на більшій частині Московії, за спостереженням видатного українця М. Туган-Барановського, ‘група більш багатих селян була майже непомітна серед загальної бідності’⁴¹.

Чи не більшим був ефект від впровадження у життя в українських землях органів самоврядування на рівні повітів і губерній⁴².

Земства, в яких значний відсоток становили дворяни, освічений прошарок суспільства, проводили значну роботу щодо піднесення народної освіти, головним чином, розбудовуючи мережу початкових шкіл, згодом середніх і фахових та опікувалися позашкільною освітою (сприяння недільним школам, бібліотеки по селах, фахові курси, лекції тощо). Великі заслуги земських установ були у розвитку охорони здоров’я, організації низки цінних статистичних та економічних досліджень, розбудові шляхів, організації так званої земської пошти (там, де не було державного поштово-телеграфного зв’язку) тощо. Така широка діяльність і активність земств надихнула згодом М. Грушевського на думку вважати земські установи головним промотором українського національного державотворення – вони мали сприяти українській автономії, розбудові української держави на місцях⁴³.

Ідеї земського самоврядування, поруч з усіма недосконаlostями в його організації, найшвидше в Україні прижилися, передовсім на території колишньої Гетьманщини – Лівобережжі. Як вважають, завдяки активності загалом української людності й українського дворянства зокрема.

О. Моргун, земський діяч та еміграційний дослідник їх історії, трактував земства як одні з найбільш видатних явищ суспільного, економічного й культурного життя України наприкінці XIX ст. Він був переконаний,

³⁹ Верховцева (н 7) 145.

⁴⁰ П. Чубинський, ‘Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений’ в *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом, т V* (Юго-Западный отдел 1872) 29–80.

⁴¹ Подаю за: *Основи етнодержавознавства: підручник* (Римаренко Ю ред, Либідь 1997) 194.

⁴² Докл. див.: Терлюк (н 18) 236–7.

⁴³ М. Грушевський, ‘Якої ми хочемо автономії й федерації’ в Грушевський М, *Хто такі українці і чого вони хочуть* (Знання 1991) 128.

що 'українські почуття українського дворянства природне, неминуче явище, що виникало з голосу крові – з походження від української старшини, від українського козацтва, з оточення національною стихією, з історичних традицій <...>'. Саме такими рисами дослідник пояснює характерну особливість більшості потомків української козацької старшини, що, відповідно, відображалось на суспільно-політичній позиції земства, майже постійній опозиції до царського уряду⁴⁴.

Між іншим останню тезу підтверджує відомий сучасний правознавець А. Козаченко, який обґрунтовано доводить, що діяльність земського ліберально-демократичного руху на Лівобережжі в другій половині XIX – на початку XX ст. помітно вплинула на процес закладання ідей українського конституціоналізму. Речники українського земського ліберально-демократичного руху обстоювали ідею впровадження у Російській імперії конституційного ладу. А це віщувало парламентаризм і встановлення конституційної монархії, децентралізацію влади й політичний плюралізм і рівноправність, а також конституційне закріплення демократичних прав і свобод⁴⁵. Крім того, цю тезу подає І. Панкевич, інший український правознавець. Професор звертає увагу на внесок земств у традицію виборності в Україні як в українську правову традицію, наголошуючи при цьому, що сам факт виборності в Російській імперії залишався однією з потенційних можливостей зміни самодержавства⁴⁶.

Зовсім інша ситуація складалася на рівні міського самоврядування. Міські думи і міські управи, попри загалом однотипні із земствами структуру, форми і напрями діяльності, не були іманентні українськості й українству. І така ситуація має пояснення: українське місто у XIX ст. за способом життя, мовою, етнічним складом стає антиукраїнським. Про це свідчать, зокрема, статистичні дані, які наводить О. Субтельний: 'українці [на зламі XIX – XX ст.] становили менше третини всього міського населення; решта припадала на росіян та євреїв <...>, котрі мовою посилювали російський характер міст України'⁴⁷.

Зазначимо, що на питанні з'ясування місця й ролі росіян в суспільно-політичних та, загалом, етнодемографічних процесах російської України, а також оцінки їх політико-правового статусу, ми вже зупинилися окремо⁴⁸. Відтак тут немає необхідності широко повторюватися, та все ж як пояснення особливостей міського самоврядування, вважаю, не зай-

⁴⁴ О Моргун, 'Українські діячі в земствах' (1969) 1 3 Український історик 56–68.

⁴⁵ А Козаченко, 'Земський ліберально-демократичний рух та формування ідей українського конституціоналізму в другій половині XIX – початку XX ст.' (2019) 2 Юридичний науковий електронний журнал 25–8.

⁴⁶ І Панкевич, 'Інститут виборності як складова української правової традиції (історико-правове дослідження)' (автореф д-ра юрид наук, 2016) 15.

⁴⁷ О Субтельний, *Україна: історія* (Шевчук Ю пер з англ, Кульчицький С вст ст, Либідь 1991) 243.

⁴⁸ Див.: І Терлюк, 'Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального й політико-правового статусу' [2015] 51 (1) Вісник Львівського університету. Серія історична 255–73.

вим буде наголосити, що розвинута імперська традиція спонукала росіян на українських етнічних землях до самоідентифікації з монополюючою державною нацією. Тобто зі спільнотою, яка претендує на особливе становище у різноманітних ділянках суспільного життя. Панівний політико-правовий статус, так само як і їх верхні позиції на соціальній драбині, росіянам забезпечувала російська імперська національна політика. Вона спрямовувалася на збереження верхніх позитур росіян на соціальній драбині й посилення їх ключових позицій у стратегічних галузях соціально-економічного, політичного і культурного життя. Свідчення цього – відносно велика частка росіян, що зайняті в адміністрації, у війську та у сфері освіти, а також посиленна увага до них із боку царизму.

Гадаємо, що насамперед вказані категорії російського населення об'єктивно розглядались як оплот самодержавства, а отже, були засобом не тільки масованого поширення в Україні російської мови та культури (зросійщення – *I. T.*), а й руйнування національної правосвідомості через нівелювання і нехтування українських історичних, зокрема, правових і самоврядних традицій.

Тим часом в *Австрійській імперії* із західноукраїнськими землями у її складі, набиралися інакші суспільно-політичні умови, які створювали інше поле для правового становища українців, а отже, і розвитку українських правових і самоврядних традицій.

По-перше, час включення до складу імперії Габсбургів основної частини західноукраїнських земель – Галичини та Буковини – остання чверть XVIII ст. (Закарпаттям Габсбурги володіли з останніх років XVII ст.) – хронологічно збігся з початком австрійських реформ так званого освіченого абсолютизму. Останні об'єктивно відповідали інтересам, передовсім українського духовенства, а також переважно українського за походженням селянства. З одного боку, вони спрямовувалися на піднесення рівня освіти у приєднаному краю – розширювалася мережа народного шкільництва (1774 р. австрійська імператриця Марія-Терезія впровадила закон про обов'язкову початкову освіту, між іншим, перший у світі, а 1805 р. його доповнив “Політичний закон, німецьких народних шкіл”, згідно з яким у кожному населеному пункті імперії мала бути школа), і створювалися навчальні заклади для формування верстви української інтелігенції (духовні семінарії – “Барберіум” (1774 р.), “Студіум рутенум” (1787 р.), реорганізовано Львівський університет (1784 р.)). З другого боку, на впорядкування економічних і соціальних відносин. Занепокоєний загостренням соціальних суперечностей, зокрема на селі, уряд пішов на серйозні поступки в селянському питанні, по суті, започаткувавши процес ліквідації кріпацтва.

У підсумку, реформи в короткій перспективі не мали великого практичного значення, але незрівнянно більше вони зробили в історичній

перспективі – сприяли не тільки (за М. Грушевським) моральному піднесенню українців, розбудивши енергію й давши надію на ліпше майбутнє⁴⁹, а, головню, підготували освічену верству, й тим самим заклали в австрійській Україні перший камінь у модерний етап українського націоналізму. Перші яскраві результати тих реформ виявилися у заснуванні й діяльності Головної Руської ради – першої української політичної організації, створеної ‘укріпляти і розвивати нашу руську народність’⁵⁰.

По-друге, правова система Австрійської імперії, порівняно з Російською, перебувала на вищому рівні розвитку. Кодифікаційні процеси тут розпочалися фактично з початком XVIII ст., проте чи не перший вагомий їх результат припадає на правління згаданої Марії-Терезії (так званий “Терезіанський кодекс” (*Codex Theresianus*, 1766 р.) за кілька років перед тією ж ревідикацією (офіційний термін, яким у Габсбурзькій монархії з 1772 р. називали приєднання Галичини).

Вказана обставина сприяла системному поширенню австрійської імперської системи права в етнічно-українські регіони. А це, зі свого боку, означало юридичне обмеження дії місцевого (українського) звичаєвого права. Вже *Йосифінська книга законів* (*Josefinisches Gesetzbuch*) забороняла використання категорії звичаєвого права, яке як джерело права було скасоване (1811 р.) відповідним цісарським патентом.

Однак те, що австрійська влада не толерувала звичаєве право на українських етнічних теренах імперії, зовсім не свідчило, що його там не було. Крім того, дослідниця М. Гримич довела, що незважаючи на зовнішні відмінності (австрійське та угорське право, польська правова традиція, використання відповідних мов у юридичній практиці), загальні риси звичаєво-правового інституту власності на західноукраїнських землях були загалом ідентичними з рештою території тогочасної України⁵¹.

Те саме можемо відзначити щодо поширеності звичаєвого права. Скажімо, І. Франко, аналізуючи австрійське право, яке було чинне на українських землях на зламі XIX–XX ст., визначав тільки два його джерела: австрійський закон і місцеве звичаєве право – справедливе “народне почуття права”. Правовий звичай він ‘розглядав не як фіксовану норму, а як модель поведінки, яка відображає усвідомлення народу про праву і неправу’⁵² (курсив наш – І. Т.). Подібно до І. Франка, оцінював місце звичаєвого права у правовій системі імперії Габсбургів видатний правознавець Є. Ерліх. Як зазначав професор М. Никифорак, творець “школи живого права” твердив, що попри ‘одне-єдине, діюче в усій Австрії

⁴⁹ Грушевський (н 2) 293–294.

⁵⁰ *Головна Руська Рада (1848/1851): протоколи засідань і книга кореспонденції* (Турій О ред, Кришталович У та Сварник І упорядн, Ін-т Історії Церкви Українського Католицького Університету 2002) 1.

⁵¹ Гримич (н 10) 454.

⁵² О Бунчук, ‘Питання звичаєвого права в науковій спадщині Івана Франка’ [2014] 6 (10) *Jurnalul juridic national: teorie și practică* 18–9.

австрійське право <...> вже при поверховому спостереженні видно, що кожна <...> народність дотримується зовсім інших правових правил у всіх правових відносинах свого щоденного життя'. На прикладі аналізу договірних відносин у буковинському селі вчений дійшов висновку, що у правовому житті сільських громад застосовувалася тільки третина приписів чинного австрійського цивільного кодексу, решта – звичаєво-правові норми⁵³.

По-третє, в Австрійській імперії, на відміну від Російської, починаючи від другої половини XIX ст. й, особливо, з етапу проголошення Австро-Угорської монархії, поступово створюються умови для складання конституційного ладу. Це означало, що держава надала можливість українцям, нарівні з іншими національними групами, бути втягнутими у політичне життя: вони могли створювати національні організації, політичні партії, школи. “Плюс” такого рішення у тому, що Габсбурзький двір вирівняв у правовому відношенні статус українців із поляками, румунами, а відтак покінчив із юридичним домінуванням певної національної групи у тому чи іншому регіоні етнічних українських земель. “Мінус” – українці-автохтони на власній землі ставали, по суті, національною меншиною. Їхня участь у системі політичних відносин була вкрай ускладненою, однак вона була (про це – окремо). Зокрема, проявлялася в діяльності органів місцевого самоврядування, які у Галичині та в Буковині були наділені немалими повноваженнями, однак щодо виключно місцевих і переважно господарських питань⁵⁴.

Попри деяку зовнішню подібність інституційного облаштування організації місцевого самоврядування в обох імперіях, в імперській Австрії вони мали суттєву відмінність – діяли в рамках конституційної монархії. А тому, на загал, слушною видається думка Я. Грицака про те, що саме конституційний устрій Австрійської (Австро-Угорської) імперії другої половини XIX ст. у підсумку ‘призвів до сприйняття російсько-австрійського кордону не тільки як географічно-політичного поняття – він фактично означив приналежність населення цих двох держав до двох різко відмінних суспільно-політичних систем’⁵⁵.

З огляду на зазначене, з-поміж “традиційних” субститутів національно-державного життя західних українців, як-то, функціонування українського звичаєвого права й участь українців у діяльності органів місцевого самоврядування, чільне місце ми б відвели тим, що з’явилися

⁵³ М Никифорак, *Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.)* (Рута 2004) 26–89.

⁵⁴ Докл. див.: І Терлюк, ‘Система місцевого самоврядування в Галичині та Буковині часу імперської Австрії (Австро-Угорщини)’ в *Матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції “Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150 річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова”* (Усенко І голова ред колегії, Андрусинин Б заступник голови, Макарчук А відп секр, Вид-во НПУ імені М П Драгоманова 2013) 286–91.

⁵⁵ Я Грицак, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття* (Генеза 1996) 16.

у результаті ефективної модернізації політичної системи імперії – встановлення конституційного ладу.

Такими додатковими субститутами для західних українців, на нашу думку, стала можливість реалізації їхнього політичного життя через діяльність спочатку культурно-освітніх товариств, а згодом і політичних партій, а витворення системи національного законодавства – через процес переосмислення чинного австрійського законодавства. Як видається, за своїм змістом подібна діяльність була чи не найбільше спрямована на відтворення і продовження українських правових та самоврядних традицій.

Загалом ця проблема досить добре вивчена істориками та істориками права. Зважаючи на обмежений обсяг статті, немає можливості ґрунтовно зупинитися на цих питаннях, а тому змушені спрямовувати читача передовсім до праць: Т. Андрусяка⁵⁶, О. Аркуші⁵⁷, І. Гловацького⁵⁸, В. Кульчицького⁵⁹, М. Никифорака⁶⁰ та багатьох інших.

Водночас до тези щодо переосмислення чинного австрійського законодавства варто було б додати те, що одним із практичних засобів такого переосмислення стали популярні збірники права – так звані “правотарі”. Останні – це видання у формі витягів із нормативних актів разом із коментарями й зразками правових документів, в яких насамперед акцентувалося на найбільш злободенних правових проблемах часу.

У Галичині, хронологічно першим із-поміж таких видань, очевидно, слід вважати “Правотарь” галицького журналіста і письменника, члена москвофільського літературно-громадського гуртка так званої “погодинської колонії” С. Шеховича, в якому автор зосередився на характеристичці законодавства з адміністративної сфери – громадського урядування, поліційної влади тощо⁶¹. З-поміж підготовлених українцями народовського напрямку такого плану видань, найбільш помітні з’явилися в останній чверті XIX ст. Це – перший україномовний юридичний довідник під назвою “Руский правотар домовий”, упорядкований нотаріусом Володимиром Левицьким (Василь Лукич) та суддею Юліаном Сельським

⁵⁶ Див., наприклад: Т. Андрусяк, ‘Спадщина Тараса Шевченка і розвиток української правової думки в Галичині’ (2015) 25 Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність 395–403.

⁵⁷ Див., наприклад: О. Аркуша, ‘Громадські дискусії про формування модерної національної ідентичності українців Галичини в середині XIX – на початку XX століття’ *Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.* (Соляр І ред, Інститут українознавства ім І Крип’якевича НАНУ 2017) 17–48.

⁵⁸ Див., наприклад: І. Гловацький, *Адвокатура Галичини: історія, розвиток, правовий статус (1772–1939 рр.)* (2012) 880.

⁵⁹ Див., наприклад: В. Кульчицький, *Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст.* (1965) 63.

⁶⁰ Див., наприклад: Никифорака (н 53) 284.

⁶¹ *Правотарь. Порадникъ во всякихъ справахъ судовыхъ, политическихъ и громадскихъ* (Шехович С ред, 1869) 130.

(Семигинівський)⁶², “Збірник адміністративних законів” судді Дем’яна Савчака⁶³ та “Правотар” кандидата в адвокати Пилипа (Филипа) Євина⁶⁴. Останній вважаємо якісно новим поглядом на проблему “юридичного всеобучу” й інформування населення. Новизна підходу автора-упорядника зазначеного “Правотаря” насамперед полягала у тому, що він не тільки прагнув ознайомити читача з правовою системою Австро-Угорщини, а й спонукав його до зайняття активної позиції у відстоюванні своїх прав⁶⁵.

Висновки. Отже, підсумуємо викладені вище думки.

По-перше, розвиток українських правових і самоврядних традицій у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій оцінюємо, як пошук “компенсаційних замінників” втраченим національним державно-правовим інституціям і як потребу в самоорганізації національного державного життя у нових геополітичних умовах.

По-друге, головними субститутами національного державного життя українців обох імперій була система звичаєвого права й організація місцевого самоврядування. Додаткові субститути для західних українців – можливість реалізації їх політичного життя через діяльність спочатку численних культурно-освітніх товариств, а згодом, і політичних партій, а витворення системи національного законодавства через переосмислення чинного австрійського законодавства – уможливлувалися наслідками встановлення в імперській Австрії конституційного ладу.

По-третьє, характерною рисою українського звичаєвого права того часу було збереження іманентних рис української ментальності, що підкреслювали індивідуальність і повагу до особистості, толерували потяг до суспільної та особистісної свободи. Ця особливість української звичаєво-правової культури об’єктивно не могла бути проігнорована в процесі здійснення російсько-імперської правової політики. А вищий рівень політичного і правового розвитку Австрійської імперії офіційно сприяв юридичному обмеженню дії місцевого (українського) звичаєвого права, однак не його реальній поширеності в краї. Побутування звичаєвого права, як прояву еволюції українського націогенезу, відповідно, познача-

⁶² Рускій правотар домовий або кожному приступне поясненє, в який спосіб кожний при грамотах правних всякого рода сам заступатись і потрібні письма як поданя, просьби і т. і. без помочи адвоката з повною силою правною споряджати може, т 1: Закон цивільний враз з дотичними доповненнями, поясненнями – і більше як 200 ріжнородними взірцями та прикладами (Уложили Василь Лукич і Юліан Семигинівський. Перше виданє. Коштом Василя Лукича, Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, під зарядом К Беднарского, 1885) 432.

⁶³ Збірник законів адміністраційних (уложив др. Демян Савчак. Львів, Накладом автора 1893) 543.

⁶⁴ Правотар. Збірник обовязуючих цивільних і карних законів та приписів про права рускої мови враз з взорами судових подань, скарг, внесень, жалоб, грамот, векселів іпр. і подань в справах адміністраційних з приписами про стемплєві, вписові і переносні належності (Зладив д-р Ф. Євин. Накладом автора. Жовква, В печатні О О Василян 1909) 936.

⁶⁵ Докл. див.: І Терлюк, ‘Популярні збірники права другої половини ХІХ – початку ХХ ст. австрійської Галичини як джерело вивчення права, правової думки та суспільно-політичних процесів’ (2015) 20 Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей 263–72.

лося на моделях поведінки й формулах мислення українців, формуючи самобутні риси народної правосвідомості.

По-четверте, проблема організації місцевого самоврядування в Україні імперської доби – двовимірна. Теоретично сама ідея місцевого самоврядування як невід’ємного і невідчужуваного права громади на самоуправління отримала потужну підтримку в українській політико-правовій думці. Інституційно – була наслідком ліберальних реформ 1860-х років в обох імперіях. І в першому, і в другому випадках зауважуємо іманентність ціннісних констант української національної державно-правової традиції.

Проектовані українськими мислителями конструкції майбутнього суспільно-політичного розвитку неодмінно включали в себе створення демократичної організації колегіальної форми реалізації влади на основі громад. А вже сам фактор самоврядування та участі у ньому в українському селянині загострював іманентні риси, що притаманні націогенезу його народу – право особистої свободи, зокрема, свободи господарювання. З тієї ж причини, а також завдяки активності загалом української людності й українського (з походження) дворянства (на Лівобережжі) зокрема, в Україні найшвидше прижилися ідеї земського самоврядування. Суспільно-політична позиція земств через значний відсоток у своєму складі представників українського земського ліберально-демократичного руху майже постійно була опозиційною до царського уряду.

Натомість органи самоврядування на рівні міст не були іманентні українськості й українству. І така ситуація пояснюється специфікою етнодемографічних процесів у межах розділеної державним кордоном України. В обох імперіях українське місто у XIX ст. за способом життя, мовою, етнічним складом було антиукраїнським. Зокрема, в російській Україні етнодемографічний чинник українського націогенезу, виявляв себе, зокрема, через російську меншину – потужний фактор, який безпосередньо позначився і на збереженні українських правових і самоврядних традицій.

По-п’яте, в обох імперіях українські правові та самоврядні традиції розвивалися загалом “не стільки за, як всупереч”, тобто їхній розвиток – заслуга українського народу, який у складних геополітичних умовах зумів зберегти ядро самоорганізації. А це – ознака європейськості й європейської державно-правової традиції.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Andrusiak T, *Shliakh do svobody (Mykhailo Drahomanov pro prava liudyny)* (Svit 1998) (in Ukrainian).

2. Bedrii M, *Kopni sudy na ukrainskykh zemliakh XIV XVIII st.: istoriko-pravove doslidzhennia* (Halytskyi drukar 2014) (in Ukrainian).
3. Hlovatskyi I, *Advokatura Halychyny: istoriia, rozvytok, pravovyi status (1772–1939 rr.)* (Varshava 2012) (in Ukrainian).
4. Hoshko Yu, *Zvychaieve pravo naseleennia Ukrainskykh Karpat ta Prykarpattia XIV–XIX st.* (In-t narodoznavstva NANU 1999) (in Ukrainian).
5. Hrozovskiy I, *Pravo Novoi Sichi (1734-1775 rr.): navchalnyi posibnyk* (Vyd-vo un-tu vnutr sprav 2000) (in Ukrainian).
6. Hrymych M, *Zvychaieve tsyvilne pravo ukraintsiv XIX – pochatku XX stolittia* (Aristei 2006) (in Ukrainian).
7. Hrytsak Ya, *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia* (Heneza 1996) (in Ukrainian).
8. Ivanova L, *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: ukrainska natsionalna ideia v suspilno-politychnii dumtsi 50 60-kh rr. XIX st.: monohrafichne doslidzhennia* (Dnipro 2008) (in Ukrainian).
9. Ivanovska O, *Zvychaieve pravo v Ukraini. Etnotvorchyi aspekt: navchalnyi posibnyk* (EksOb 2002) (in Ukrainian).
10. Karmazina M, *Ideia derzhavnosti v ukrainskii politychnii dumtsi (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* (IPiEND 1998) (in Ukrainian).
11. Kulchyt'skyi V, *Derzhavnyi lad i pravo v Halychyni v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* (1965) (in Ukrainian).
12. Levenets Yu, *Teoretyko-metodolohichni zasady ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: problemy stanovlennia ta rozvytku (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* (Stylos 2001) (in Ukrainian).
13. Skakun O, *Politicheskaja i pravovaja mysl' na Ukraine (1861–1917)* (Izd-vo pri HGU 1987) (in Russian).
14. Sokurenko V, *Demokraticheskie uchenija o gosudarstve i prave na Ukraine vo vtoroj polovine XIX veka* (Dragomanov M, Podolinskij S, Terleckij O, Izd-vo L'vov un-ta 1966) (in Russian).
15. Terliuk I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk* (Atika 2011) (in Ukrainian).
16. Terliuk I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk* (vyd 4-te, Kondor 2018) (in Ukrainian).
17. Terliuk I, *Ukrainska natsionalna derzhavno-pravova tradytsiia (druha polovyna XVI – pochatok XX st.)* (Halytska vydavnycha spilka 2020) (in Ukrainian).

Edited books

18. Arkusha O, 'Hromadski diskusii pro formuvannia modernoi natsionalnoi identychnosti ukraintsiv Halychyny v seredyni XIX – na pochatku XX stolittia' v *Vzaiemodiiia instytutsii derzhavy ta hromadianskoho suspilstva v Ukraini: zakhidni zemli (kinets XIX – pochatok XXI st.* (Soliar I red, Instytut ukrainoznavstva im I Krypiakovycha NANU 2017) (in Ukrainian).
19. Chubinskij P, 'Kratkij ocherk narodnyh juridicheskikh obychaev, sostavlennyj na osnovanii prilagaemyh grazhdanskih reshenij' v *Trudy jetnograficheskogo-statisticheskogo jekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snarjazhennoj Imperatorskim Russkim geograficheskim obshhestvom* (Jugo-Zapadnyj otdel Tom VI. 1872) (in Russian).
20. Grushevskij M, *Ocherk istorii ukrainskogo naroda* (Shevchenko F, Smolij V, sost i avt ist-biog ocherka, Naukova dumka 1990) (in Russian).

21. *Holovna Ruska Rada (1848–1851): protokoly zasidan i knyha korespondentsii* (Turii O red, Kryshalovych U, Svarnyk I uporiadn, In-t Istorii Tserkvy Ukrainського Katolytskoho Universytetu 2002) (in Ukrainian).
22. Hrushevskiy M, 'Iakoi my khochemo avtonomii y federatsii' v Hrushevskiy M, *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut* (Znannia 1991) (in Ukrainian).
23. Khramova V, 'Do problemy ukrainskoi mentalnosti. Zamist peredmovy' v *Ukrainska dusha: zb. nauk. prats* (Khramova V red, Feniks 1992) (in Ukrainian).
24. *Osnovy etnoderzhavoznavstva: pidruchnyk* (Rymarenko Iu red, Lybid 1997) (in Ukrainian).
25. Petrunkevich I, *Iz zapisok obshhestvennogodejatelja: Vospominaniya* (Kizevetter A red, 1934) (in Russian).
26. *Pravotar". Poradnik" vo vsjakih spravah sudovyh", politychnyh i gromadskih"* (Severin Shehovich red, 1869) (in Russian).
27. *Pravotar. Zbirnyk oboviazuichykh tsyvilnykh i karnykh zakoniv ta prypysiv pro prava ruskoj movy vraz z vzoramy sudovykh podan, skarh, vnesen, zhalob, hramot, vekseliv ipr. i podan v spravakh administratsyinykh z prypysamy pro stemplevi, vpysovi i perenosni nalezhnomy* (Zladyv d-r F Evyn. Nakladom avtora. Zhovkva, V pechatni O O Vasylian 1909) (in Ukrainian).
28. *Ruskii pravotar domovyi abo kozhnomu prystupne poiasnenie, v yakyi sposib kozhnyi pry hramotakh pravnykh vsiakoho roda sam zastupatys i potrebnii pysma yak podania, prosby i t. i. bez pomochy advokata z povnoiu syloiu pravnoiu sporiadzhaty mozhe. Tom pershyi: Zakon tsyvilnyi vraz z dotychnymy dopovneniamy, poiasneniamy – i bilshe yak 200 rizhnorodnymy vzirtsiamy ta prykladamy* (Ulozhyly Vasyl Lukych i Yulian Semyhynivskiy. Pershe vydanie. Koshtom Vasylia Lukycha, Lviv: Z drukarni Tovarystva imeni Shevchenka, pid zariadom K. Bednarskoho, 1885) (in Ukrainian).
29. Subtelnyi O, *Ukraina: istoriia* (Shevchuk Iu per z anhl, Kulchytskyi S vst st, Lybid 1991) (in Ukrainian).
30. Usenko I (red), *Pravovy zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava IX–XIX st.* (Naukova dumka 2006) (in Ukrainian).
31. Yakovliv A, 'Ukrainske pravo' v *Ukrainska kultura: Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha* (Ulianovska S upor, Dziuba I vst st, Antonovych M pered sl, Lybid 1993) (in Ukrainian).
32. *Zbirnyk zakoniv administratsiinykh* (ulozhyv dr. Demian Savchak. Lviv, Nakladom avtora 1893) (in Ukrainian).

Journal articles

33. Andrusiak T, 'Spadshchyna Tarasa Shevchenka i rozvytok ukrainskoi pravovoi dumky v Halychyni' (2015) 25 *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 395 (in Ukrainian).
34. Bunchuk O, 'Pytannia zvychaievoho prava v naukovi spadshchyni Ivana Franka' [2014] 6 (10) *Jurnalul juridic national: teorie si practica* 18 (in Ukrainian).
35. Holovko O, 'Mistse ukrainskoho prava u pravovykh systemakh Rosiiskoi ta Avstriiskoi (Avstro-Uhorskoj) imperii' (2020) 1 *Pravo Ukrainy* 159 (in Ukrainian).
36. Hoshovska V, 'Rol Lesi Ukrainky v istorii stanovlennia ukrainskoho sotsial-demokratychnoho rukhu' (2016) 1 *Politychni instytuty ta protsesy* 26 (in Ukrainian).
37. Kappeler A, 'Mazepyntsi, malorosy, khokhly: ukraintsi v etnichnii hierarkhii Rosiiskoi imperii' (2001) 5 *Kyivska starovyna* 8 (in Ukrainian).
38. Korostashov O, 'Osoblyvosti pravovoho rehuliuвання deiaknykh suspilnykh vidnosyn u Poltavskii i Chernihivskii huberniakh u XIX stolitti' (2000) 1 *Pravo Ukrainy* 129 (in Ukrainian).

39. Kozachenko A, 'Zemskiy liberalno-demokratychniy rukh ta formuvannya idei ukrainskoho konstytutsionalizmu v druhii polovyni XIX – pochatku XX st.' (2019) 2 Yurydychniy naukoviy elektronnyy zhurnal 25–28 (in Ukrainian).
40. Morhun O, 'Ukrainski diiachy v zemstvakh' (1969) 1 3 Ukrainskyi istoryk 56–68 (in Ukrainian).
41. Nykyforak M, Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774–1918 rr.) (Ruta 2004) 268 (in Ukrainian).
42. Taraborin R, 'Grazhdanskoe pravo Chernigovskoy i Poltavskoy gubernij Rossii v pervoy polovine XIX veka: istochniki i instituty' (2011) 3 Nauchnyy vestnik Ural'skoj akademii gosudarstvennoj sluzhby: politologija, jekonomika, sociologija, pravo 212 (in Russian).
43. Terliuk I, "Derzhava" i "derzhavnist": do problemy teoretyko-pravovoho ta istoryko-pravovoho zmistu poniat v konteksti ukrainskoho (natsionalnoho) derzhavotvorennya' [2021] (8)1(29) Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika". Seriya: "Iurydychni nauky" 17 (in Ukrainian).
44. Terliuk I, 'Populiarni zbirnyky prava drugoi polovyny XIX – pochatku XX st. avstriiskoi Halychyny yak dzherelo vyvchennia prava, pravovoi dumky ta suspilno-politychnykh protsesiv' (2015) 20 Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei 263 (in Ukrainian).
45. Terliuk I, 'Rosiiany v Ukraini: istorychni osoblyvosti zaseleння ta formuvannya sotsialnoho y polityko-pravovoho statusu' [2015] 51 (1) Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna 255–273 (in Ukrainian).
46. Verkhovtseva I, "Poradyvshys mizh soboiu odnoolosno pryhovoryly...": praktyka provedennia skhodiv i stanovlennia pravosvidomosti ta samovriaduvannia selian v Rosiiskii imperii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)' [2016] 45 (1) Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu 103 (in Ukrainian).
47. Verkhovtseva I, 'Naratyvni dzherela pro selianske samovriaduvannia drugoi polovyny XIX st.' (2013) 28 Intelihentsiia i vlada. Seriya: Istoriiia 153 (in Ukrainian).
48. Verkhovtseva I, 'Zvychaieve pravo u selianskomu samovriaduvanni v Ukraini drugoi polovyny XIX – pochatok XX st.' (2014) 2 Istoryko-politychni studii 13 (in Ukrainian).

Conference papers

49. Moroz S, 'Pytannia mistsevoho samovriaduvannia u polityko-pravovii dumtsi Ukrainy kintsia XVIII pochatku XX stolittia' v *Problemy derzhavotvorennya i zachystu prav liudyny v Ukraini. Materialy XI rehionalnoi naukovy-praktychnoi konferentsii* (LNU im I Franka 2005) (in Ukrainian).
50. Terliuk I, 'Systema mistsevoho samovriaduvannia v Halychyni ta Bukovyni chasu imperskoi Avstrii (Avstro-Uhorschyny)' v *Materialy XXVIII Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii "Liudynotsentrytskyi vymir v istorii prava, derzhavy i yurydychnoi dumky: do 150-richchia pochatku naukovoi diialnosti M. P. Drahomanova"* (Usenko I holova red kolehii, Andrusyshyn B zastupnyk holovy, Makarchuk A vidp sekr, Vyd-vo NPU imeni M P Drahomanova 2013) (in Ukrainian).

Theses

51. Pankevych I, 'Instytut vybornosti yak skladova ukrainskoi pravovoi tradytsii (istoryko-pravove doslidzhennia)' (avtoref d-ra yuryd nauk, 2016) (in Ukrainian).
52. Stetsiuk N, 'Konstytutsionalizm v ukrainskii politychnii ta pravovii dumtsi (seredyna XIX – kinets 80-kh rokiv XX st.)' (avtoref kand yuryd nauk, 2003) (in Ukrainian).

Ivan Terlyuk

UKRAINIAN SUBSTITUTIONAL STATEHOOD LAST QUARTER
OF XVIII – EARLY XX CENTURY:

features of the development of Ukrainian legal and self-governing traditions
in the Russian and Austrian (Austro-Hungarian) empires

ABSTRACT. In our opinion, the urgency of the problem mentioned in the title is primarily due to the need to know the history of Ukrainian statehood, in particular, as one of the stages of its development, the period of Ukrainian lands in the largest empires of modern times from new methodological positions.

This article does not claim to be empirical or factual. Its main goal is to explore the peculiarities of the development of Ukrainian legal and self-governing traditions in both empires as a Ukrainian substitute statehood.

The latter is proposed to be understood mainly as a system of customary law and the organization of local self-government for Ukrainian society. Thus, in the difficult political conditions of both empires, they were aimed at continuing Ukrainian legal and self-governing traditions, and became for Ukrainians “compensatory substitutes” for the really lost state, a kind of substitute for national statehood, through which they tried to organize national life.

The development of Ukrainian customary law of that time is studied in the context of preserving the immanent features of the Ukrainian mentality, which emphasized individuality and respect for the individual, tolerated the desire for social and personal freedom. It is emphasized that this feature of the Ukrainian customary law culture could not be objectively ignored in the implementation of, in particular, the Russian-imperial legal policy.

Emphasis is placed on the unequal political and legal conditions of life of the Ukrainian community in both empires. It is emphasized that the consequences of the establishment of a constitutional order in Imperial Austria allowed Western Ukrainians to develop additional substitutes, such as the possibility of realizing their political life through the activities of numerous cultural and educational societies and later political parties, Austrian law.

As a result, it is believed that in both empires Ukrainian legal and self-governing traditions developed in general “not so much for as opposed to”, that is, their development – the merit of the Ukrainian people, who in difficult geopolitical conditions managed to preserve the core of self-organization. It is believed that this is a sign of Europeaness and European state and legal tradition.

KEYWORDS: Ukrainian statehood; Ukrainian legal and self-governing traditions; Russian and Austrian empires; Austria-Hungary.